

Χριστιανισμός και αρχαία τέχνη. Ρήξη ἢ σχέση διαλεκτική;*

ΙΩΑΝΝΑ ΣΤΟΥΦΗ - ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ

Όταν στις αρχές του 5ου αιώνα ο χώρος της Βιβλιοθήκης του Ἀδριανού στην Ἀθήνα κατανέμεται ισότιμα ανάμεσα στους Ἐθνικούς και τους Χριστιανούς, ὀριοθετοῦνται πραγματικά και συμβολικά οἱ σχέσεις ανάμεσα στις δύο ἀκμαῖες, ὅπως φαίνεται, κοινότητες τῆς πόλης. Οἱ ἀνακαινισμένες πτέρυγες τῆς Βιβλιοθήκης παραχωρήθηκαν στους Ἐθνικούς σοφιστές, ἐνῶ ἡ αὐτὴ δόθηκε στους Χριστιανούς γιὰ τὴν ἀνέγερση σημαντικῆς ἐκκλησίας, τοῦ γνωστοῦ χριστιανικοῦ τετράκογχου¹. (Εἰκ. 1 καὶ 2). Ὁ ναός, πιθανόν, ἀποτέλεσε τὸν πρώτο

* Ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ διευρυνμένη μορφή εἰσηγήσεώς μας στὸ *ΙΕ' Συνέδριο τοῦ Μεταπτυχιακοῦ Φοιτητικοῦ Θεολογικοῦ Συνδέσμου*, "Mare Nostrum. Μεσόγειος καὶ Χριστιανισμός διὰ μέσου τῶν αἰώνων", Πάρος, 3-5 Ἰουλίου 2009.

Στὸ κείμενο χρησιμοποιοῦνται οἱ ἐξῆς συντομογραφίες:

ABME = Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος

AE = Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς

AJP = *American Journal of Philology*

BZ = *Byzantinische Zeitschrift*

DOP = *Dumbarton Oaks Papers*

ΔΧΑΕ = Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας

ΕΕΒΣ = Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν

ΕΕΘΣΠΑ = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΕΜΜΕ = Εὐρετήριο Μεσαιωνικῶν Μνημείων Ἑλλάδος

ΙΕΕ = Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους

JTS = *Journal of Theological Studies*

ΠΑΕ = Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας

PG = *Patrologia cursus completus, Series graeca*

RAC = *Reallexikon für Antike und Christentum*

ΧΑΕ = Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία

1. Γιὰ τὸν τετράκογχο χριστιανικὸ ναὸ στὸν ἄντρο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, βλ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ., Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, *AE* 1929, 173-174. ΤΡΑΥΛΟΣ Ι., «Ἀνασκαφαὶ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Ἀδριανοῦ», *ΠΑΕ* 1950, 41-63, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις*

μητροπολιτικό ναό της Ἀθήνας, τὴν μετέπειτα ἀποκαλούμενη «Μεγάλη Παναγιά»². Πράξη ἀσφαλῶς πολιτικῆς διπλωματίας, εἴτε κατευθυνόμενη καὶ ἐπιχορηγούμενη ἀπὸ τὸν ἑπαρχο τοῦ Ἰλλυρικοῦ Ἐρκοῦλιο (408-412), εἴτε ἀπὸ τὴν Ἀθηναία αὐτοκράτειρα Εὐδοκία³, ὀδήγησε ἀναμφίβολα σὲ καθημερινὴ συνύπαρξη καὶ συμβίωση τῆς δύο ομάδων, σὲ χώρους σημαντικότητας καὶ γιὰ τοὺς δύο: τὸ χῶρο λατρείας γιὰ τοὺς Χριστιανούς καὶ τὸ χῶρο ἄσκησης τῆς ἐθνικῆς φιλοσοφίας.

*τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1993*² (α' ἔκδ. Ἀθήνα 1960), 139, ἐκ. 89 καὶ 90. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Τὸ τετράκογχο οἰκοδόμημα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ», *Φίλια ἔπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν*, Ἀθήνα 1986, [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀριθμ. 103], Α', Ἀθήνα 1986, 343-347, DE BERNARDI FERRERO D., «L' edificio nell' interno della cosiddeta biblioteca di Adriano ad Atene», *Corsi di Cultura sull' Arte Ravennate e Bizantina* 22 (1975), 171- 188. ΠΑΛΛΑΣ Δ., «Τὸ τετράκογχο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ», *ΕΕΒΣ* 47 (1987/89), ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ Ἀθήνα στὰ χρόνια τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν ἀρχαία λατρεία στὴ χριστιανική. Τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα», *ΕΕΘΣΠΑ, ΚΗ'* (1989), 867-870. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Π. - ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν τῆς Ἑλλάδος: ΙΙ, Πελοπόννησος - Στερεὰ Ἑλλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987, 138, ἀριθμ. 75. KARIVIERI A., «The So-Called Library of Hadrian and the Tetraconch Church in Athens», σὺν *P. Kastrén* (ἐκδ.), *Post-Herulian Athens*, Helsinki 1994, 89 κ.έ., ΓΚΙΟΛΕΣ Ν., *Παλαιοχριστιανικὴ τέχνη. Ναοδομία (π. 200-600)*, Ἀθήνα 1998, 105, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ Ἀθήνα στὸς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες. Πολεοδομικὴ ἐξέλιξη*, Ἀθήνα 2005, 40 κ.έ., ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ Γ., *Ἀπὸ τὸν χριστιανικὸ Παρθενῶνα στὸν Λύσανδρο Κανταντζόγλου*, Ἀθήνα 2006, 22-30.

2. ΤΡΑΥΛΟΣ, *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις*, 139. Ἡ ὀνομασία «Μεγάλη Παναγία» ἀποδιδόταν στὴ μικρὴ μονόχωρη μὲ τρούλλο ἐκκλησία τοῦ 12ου αἰῶνα, ἡ ὁποία κατέλαβε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς κατεστραμμένης παλαιοχριστιανικῆς ἐκκλησίας, τῆς ἄλλοτε «Μεγάλης Παναγίας». Βλ. ΠΑΛΛΑΣ, *ὁ.π.*, 870, σμμ. 82.

3. Κατὰ μία ἄποψη, τὸ χριστιανικὸ τετράκογχο ἐντάσσεται στὴ γενικότερη ἀνακαίνιση καὶ νέα κατανομή τῶν χώρων τῆς Βιβλιοθήκης ἀπὸ τὸν ἑπαρχο τοῦ Ἰλλυρικοῦ Ἐρκοῦλιο (408-412), ὥστε νὰ ἐξυπηρετοῦνται καὶ ἡ ἐθνικὴ παιδεία τῶν σοφιστῶν, καὶ κύριων ὑπερασπιστῶν τῆς ἀρχαίας θρησκείας, καὶ οἱ λατρευτικὲς ἀνάγκες τῶν Χριστιανῶν. Ἡ θέση αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἵδρυση στὴν εἴσοδο τῆς Βιβλιοθήκης ἀνδριάντα τοῦ Ἐρκοῦλιο ἀπὸ τὸν νεοπλατωνικὸ σοφιστὴ Πλούταρχο, ἀσφαλῶς ὡς ἔκφραση εὐγνωμοσύνης γιὰ τὴν πρὸς αὐτοὺς εὐεργεσία τοῦ ἐπάρχου. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ἐξάλλου, ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὸ τετράκογχο τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἄλλα τετράκογχα στὴν περιοχή τῆς Λυχνιδοῦ, ἕνα στὴ θέση τῆς σημερινῆς Ἀχρίδας καὶ ἄλλο στὸ Λίν, σὲ περιοχὴ ποὺ ἀνήκε διοικητικὰ στὴ διακαιοδοσία τοῦ ἐπάρχου τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ὀδηγεῖ στὴν ὑπόθεση μὴπως τὰ τετράκογχα αὐτὰ ἐντάσσονταν σὲ μίαν ἐνιαία κρατικὴ θρησκευτικὴ πολιτικὴ καὶ πιθανότατα ἀποτελοῦσαν κρατικὲς χορηγίες. Γιὰ τὸ θέμα βλ. ΠΑΛΛΑΣ, *ὁ.π.*, 868-870. Κατὰ ἄλλη ἄποψη, εἶναι πολὺ πιθανὸν ἢ ἀνέργεση τοῦ ναοῦ νὰ ἀποτελεῖ χορηγία τῆς Ἀθηναΐδας, κόρης τοῦ σοφιστῆ Λεοντίου, ποὺ παντρεύτηκε τὸ 421 τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιο Β' (408-450) καὶ μετονομάστηκε Εὐδοκία, βλ. ΓΚΙΟΛΕΣ, *Ἡ Ἀθήνα*, 43, ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ ἐπιχειρήματα τῆς θέσης αὐτῆς καὶ βιβλιογραφία.

Γι' αυτή τη φυσική συνύπαρξη και αλληλεπίδραση τῶν δύο θρησκευτικῶν ομάδων, κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες, ἡ σύγχρονη βιβλιογραφία εἶναι πλούσια⁴. Παράλληλα, γνωρίζουμε βέβαια ὅτι, μέχρι τὸν Μ. Κωνσταντῖνο, οἱ σχέσεις ἀνάμεσα σὲ Ἐθνικοὺς καὶ Χριστιανούς ὄχι μόνο δὲν ἦταν πάντα ἄρμονικές, ἀλλὰ καὶ ὅτι, κατὰ διαστήματα, σκληροὶ διωγμοὶ διατάχθηκαν ἀπὸ Ρωμαίους αὐτοκράτορες κατὰ τῶν Χριστιανῶν, πού ἀνέδειξαν πλῆθος μαρτύρων. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι, μὲ τὴ σταδιακὴ ἀναγνώριση τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ βιαιοπραγίες, περιορισμένης ἔκτασης, συνέβησαν ἐκ μέρους ἀκραίων χριστιανικῶν ομάδων.

Μέσα στὸ πλαίσιο αὐτὸ τῶν σχέσεων Ἐθνικῶν καὶ Χριστιανῶν τίθεται καὶ τὸ ἐρώτημα: Ποιὰ ἡ σχέση τῶν Χριστιανῶν μὲ τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας θρησκείας καὶ τὴν τέχνη πού αὐτὰ ἐκπροσωποῦσαν; Θὰ προσπαθήσουμε νὰ προσεγγίσουμε τὸ θέμα ἀπὸ δύο ὄψεις: 1. Ποιὰ ἡ στάση τῶν Χριστιανῶν ἀπέναντι στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ τὴ διατήρησή τους, καὶ 2. Ποιές καὶ ποιᾶς ποιότητας ἐπιρροές δέχθηκε ἡ παλαιοχριστιανικὴ καὶ κατόπιν ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἀπὸ τὴν ἀρχαία. Τὸ θέμα βέβαια εἶναι τεράστιο, λίγο - πολὺ ποικιλοτρόπως ἐρευνημένο, καὶ στὸ πλαίσιο τῆς παρούσας εἰσήγησης μόνο μία ἀποσπασματικὴ καὶ ἐνδεικτικὴ διαπραγμάτευση εἶναι ἐφικτή.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν πρώτη ὄψη τοῦ θέματος, ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητὲς ἡ μοῖρα τῶν κλασικῶν μνημείων, κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, εἶχε συνδεθεῖ μὲ τὶς συγκρούσεις Ἐθνικῶν καὶ Χριστιανῶν, στὸ πλαίσιο τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, καὶ ἡ ἐξαφάνιση πολλῶν μνημείων ἀποδόθηκε στὶς καταστροφές πού προκάλεσαν σ' αὐτὰ φανατικοὶ ἐπίσκοποι, μοναχοὶ ἢ ἀπλὸς ὄχλος. Χωρὶς ἀσφαλῶς νὰ παραβλέπονται μεμονωμένα γεγονότα βίας ἐκ μέρους ἐκπροσώπων τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καὶ χριστιανικῶν ομάδων, εἶναι πλέον ἀποδεκτὸ ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἔρευνα ὅτι συστηματικὴ καταστροφή τῶν ἀρχαίων μνημείων δὲν πραγματοποιήθηκε ποτὲ οὔτε ὡς ἀποτέλεσμα τῆς πολιτικῆς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων οὔτε τῆς θεολογίας καὶ τῶν ἀποφάσεων τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας⁵. Παράλληλα, ἡ ἔρευνα ἔχει πρὸ πολλοῦ ἀπελευθερωθεῖ

4. Ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἔρευνα δίνεται ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴ συνύπαρξη καὶ τὶς ἀμοιβαίες ἐπιρροαὶς Χριστιανῶν καὶ Ἐθνικῶν, παρὰ τὶς μεταξὺ τους ἀντιθέσεις καὶ διαμάχες. Βλ. SARADI H.-MENDELOVICI, «Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Centuries», *DOP* 44 (1990), 48, σμ. 8, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

5. Βλ. ἐνδεικτικὰ SARADI - MENDELOVICI, ὁ.π., 47 καὶ 49, σμ. 20 καὶ 21, ὅπου καὶ βιβλιογραφία, ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, ὁ.π., 20 κ.έ.

από την «άποστεωμένη» αντίληψη ότι για τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου, συν-επῶς καὶ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης, εὐθύνεται ἡ ἐξάπλωση τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ οἱ νέες αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις πὺν αὐτὸς εἰσήγαγε⁶.

Τὰ συμπεράσματα τῆς ἔρευνας αὐτῆς θὰ μπορούσαν νὰ συνοψισθοῦν στὰ ἑξῆς: α) Οἱ περισσότερες καὶ σημαντικότερες ἐπιθέσεις κατὰ τῶν ἀρχαίων μνημείων, εἴτε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας εἴτε ἀπὸ τὴν πλευρὰ μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, δὲν συνδέονται μὲ τὸ θρίαμβο τῆς Ἐκκλησίας στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰῶνα⁷, ὅπως θὰ ἀναμενόταν, ἀλλὰ κυρίως μὲ τὰ διατάγματα τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Α΄, στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα. Ἡ νομοθεσία βέβαια κατὰ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας ξεκίνησε μὲ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο⁸. Ὑπῆρξαν αὐτοκρατορικὰ μέτρα πὺν περιελάμβαναν κλείσιμο ἀρχαίων ναῶν, δήμευση τῆς περιουσίας τους καὶ ἀπαγόρευση τέλεσης θυσιῶν καὶ λατρείας τῶν εἰδώλων. Καταστροφή ναῶν δὲν συμπεριλαμβανόταν στὰ πρῶτα διατάγματα⁹. Ἀρκετὰ ἀρχαία ἱερὰ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ λειτουργήσουν, λόγω ἔλλειψης ἱκανοῦ ἀριθμοῦ πιστῶν πὺν θὰ τὰ συντηροῦσαν. Σταδιακὰ θὰ χάσουν τοὺς δύο βασικοὺς οικονομικοὺς πόρους τους, τὶς προσφορὲς τῶν πιστῶν καὶ τὴν κρατικὴ χορηγία, δὲν θὰ μπορέσουν νὰ συντηρηθοῦν καὶ θὰ ἐγκαταλειφθοῦν. Ἡ περιουσία τους θὰ περιέλθει στὸ δημόσιο, σύμφωνα μὲ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο. Διατάγματα, ἐξάλλου, τῶν Κωνσταντίου καὶ Κωνσταντῶς (341, 346) γιὰ κλείσιμο ναῶν ἐθνικῆς θρησκείας ἐφαρμόσθηκαν στὴν χριστιανικὴ Ἀνατολή καὶ ὄχι στὴ Δύση καὶ τὴν Ἀθήνα¹⁰. Μὲ τὰ διατάγματα ὁμοῦς τοῦ Μ. Θεοδοσίου (380-392), πὺν καθιέρωναν τὸν Χριστιανισμό

6. Βλ. ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ Α., «Interpretatio Christiana. Γύρω ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ παγανιστικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου», *Εὐφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, 1, Ἀθήνα 1991, 114, σημ. 37, ὅπου καὶ ἡ σύγχρονη βιβλιογραφία. Γιὰ θέματα τέχνης καὶ τῆ ρῆξι μὲ τὴν ἀρχαία κλασικὴ καὶ ἐλληνιστικὴ φόρμα ἤδη μέσα στὸν παγανιστικὸ κόσμο, βλ. τὶς μελέτες: BIANCHI BANDINELLI R., *Rome. La fin de l'art antique*, Gallimard, Παρίσι 1970, MATHEW G., *Byzantine Aesthetics*, London 1963, 12 κ.έ., KITZINGER ER., *Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη ἐν τῷ γενέσθαι, 3ος-7ος αἰῶνας*, ἀπόδοση στὰ ἐλληνικά, ἐπιστ. ἐπιμέλεια Στ. Παπαδάκη - Oekland, Πανεπιστ. ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 2004, 13 κ.έ., ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΥ Ν., *Βυζαντινὴ Ζωγραφικὴ*, Ἀθήνα 2000, 35 κ.έ.

7. Γενικὰ γιὰ τὴ στάση τῶν πρώτων Χριστιανῶν ἀπέναντι στὰ ἀρχαία μνημεῖα, βλ. THORNTON T.C.G., «The Destruction of Idols - Sinful or Meritorious?», *JTS*, n.s. 37 (1986), 121-124, DEICHMANN F.W., «Christianisierung II (der Monumente)», *RAC* 2 (1954), στ. 1228-1241.

8. BARNES T. D., «Constantine's Prohibition of Pagan Sacrifice», *AJP* 105 (1984), 69-72.

9. SARADI - MENDELOVICI, ὁ.π., 48.

10. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ Β., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Ἀθήνα 1948, 132- 133, ΦΕΙΔΑΣ ΒΑ., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Α΄*, Ἀθήνα 2002, 337, ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, ὁ.π., 19.

ὡς τὴ μόνη ἀποδεκτὴ θρησκεία στὴν αὐτοκρατορία, ἀπαγορευόταν ἡ δημόσια καὶ ἰδιωτικὴ ἐθνικὴ λατρεία καὶ τὰ ἱερὰ σταδιακὰ ἐγκαταλείφθηκαν¹¹. Αὐτοκρατορικὰ διατάγματα τῶν ἐτῶν 398 καὶ 399 προέβλεπαν κατεδάφιση τῶν ἀρχαίων ἱερῶν, χωρὶς νὰ διασαλευθεῖ ἡ κοινωνικὴ εἰρήνη, καὶ χρῆση τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικοῦ τους γιὰ ἄλλες κατασκευές. Ἄλλο διάταγμα τοῦ 407 ὄριξε τὴν κατεδάφιση τῶν εἰδώλων καὶ τὴν παραχώρηση τῶν ἱερῶν σὲ δημόσια χρῆση¹². Τέλος τὰ διατάγματα τοῦ Θεοδοσίου Β΄ (435) προέβλεπαν τὴν ἀναστολὴ τῆς λειτουργίας τῶν ἀρχαίων ναῶν καὶ τὸν ἐξαγνισμό τους. Τὰ ἱερὰ σφραγίστηκαν καὶ μερικὰ μετατράπηκαν σὲ χριστιανικὲς ἐκκλησίες.

Ἡ ἐπίκληση τοῦ Ἀθηναίου ἐθνικοῦ ρήτορα Λιβάνιου πρὸς τὸν Θεοδοσίο γιὰ τὴ διατήρηση τῶν ἀρχαίων ἱερῶν στὴν πραγματεία του «Ἵπὲρ τῶν ἱερῶν», μὲ βασικὸ ἐπιχείρημα τὴ διατήρησή τους ὡς ἔργων τέχνης, «ἀποδεικνύει τὴ γενικὴ πεποίθηση ὅτι ἡ ἀρχαία θρησκεία ἦταν ζήτημα πλεόν μουσειακὸ στὸν Ρωμαϊκὸ κόσμο»¹³.

β) Ἡ στάση τοῦ Κράτους ἀπέναντι στὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας θρησκείας ἦταν ἀποτέλεσμα ἀφ' ἑνὸς τῆς αὐτοκρατορικῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν πολιτιστικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς. Παράλληλα, ἡ ἐφαρμογὴ τῶν αὐτοκρατορικῶν διαταγμάτων, ἐν πολλοῖς, πραγματοποιήθηκε σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἐκάστοτε τοπικοῦ διοικητῆ, ἐνῶ ποικίλες τοπικὲς πολιτισμικὲς δυνάμεις παρήγαγαν διϊστάμενες στάσεις ἀπέναντι στὰ ἀρχαία μνημεῖα¹⁴. Σημαντικὲς καταστροφὲς ἀρχαίων μνημείων ξεκίνησαν μὲ τὸν ὑπαρχο τοῦ πραιτωρίου τῆς Ἀνατολῆς Ματέρνο Κυνήγιο (384-388), ὁ ὁποῖος ἐφάρμοσε μὲ ἰδιαίτερο φανατισμὸ καὶ σκληρότητα τὰ αὐτοκρατορικὰ διατάγματα. Προξένησε καταστροφὲς σὲ ἀρχαίους ναοὺς καὶ ἀγάλματα καὶ δολοφονίες Ἐθνικῶν στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴν Αἴγυπτο¹⁵. Οἱ ἐνέργειές του ἔχουν ἐρμηνευθεῖ στὰ πλαίσια ἐνὸς πολιτικοῦ ρεαλισμοῦ (νόμος Μαΐου 385)¹⁶. Ἄλλα παραδείγματα ἀποτελοῦν ἡ καταστροφὴ τῶν ναῶν τῆς Γάζας, ἀπὸ

11. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, ὁ.π., 134-135.

12. SARADI-MENDELOVICI, ὁ.π., 49.

13. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, ὁ.π., 21.

14. SARADI-MENDELOVICI, ὁ.π., 47-48.

15. MAC MULLEN R., *Christianizing the Roman Empire (A. D. 100-400)*, New Haven-London 1984, 98, FOWDEN G., «Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire, A.D. 320-435», *JTS* 29. I (1978), 62-64, ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, ὁ.π.

16 SARADI-MENDELOVICI, ὁ.π., σμμ. 2.

ένα άλλο αυτοκρατορικό αξιωματούχο, και του Σεραπίου στην Αλεξάνδρεια, πού συνέβη το 391, έπειτα από τις συγκρούσεις Χριστιανών και Έθνικών¹⁷. Σε γενικές γραμμές όμως, τὰ αυτοκρατορικά διατάγματα εφαρμόστηκαν με μετριοπάθεια.

3) Παρόμοια ήταν και η στάση της Έκκλησίας. Δεν υπήρξε ποτέ απόφαση Οικουμενικής Συνόδου για καταστροφή των αρχαίων ιερών. Και όταν περιστασιακά κάποιοι εκπρόσωποι της Έκκλησίας, όπως τοπικοί επίσκοποι, άπλοι πιστοί ή ζηλωτές μοναχοί, συμμετείχαν σε καταστροφές μνημείων, κυρίως στην Ανατολή και την Αίγυπτο, φαίνεται ότι ένθαρρύνονταν από τὰ αυτοκρατορικά μέτρα¹⁸. Γνωστές είναι οι περιπτώσεις του επισκόπου Μάρκελλου στην Απάμεια (391 ή 392) και του Πατριάρχη Αλεξανδρείας Θεόφιλου (345-412)¹⁹.

Οί πηγές αποδεικνύουν ότι σταδιακά, μέχρι τὰ μέσα του 5ου αιώνα, τὰ περισσότερα ιερά είχαν καταρρεύσει, όχι εξαιτίας των επιθέσεων των Χριστιανών, αλλά επειδή είχαν ήδη εγκαταλειφθεί και δεν ήταν δυνατόν πλέον να συντηρηθούν από τις δύο βασικές πηγές χορηγίας τους: τὸ δημόσιο ταμείο και τὸς πιστοὺς τῆς αρχαίας θρησκείας²⁰. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του ιεροῦ του Μίθρα στην Αλεξάνδρεια από τὸν ιστορικό Σωκράτη, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ὁ χώρος ἦταν « ἐκ παλαιῶν τῶν χρόνων ἔρημος και ἡμελημένος » και ὅτι ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖος τὸν παραχώρησε « ὡς σχολαῖον » στην Έκκλησία τῆς Αλεξάνδρειας²¹. Είναι χαρακτηριστικό ὅτι, ὅταν ὁ νεοπλατωνικός φιλόσοφος Πρόκλος ἐπισκέφθηκε τὴν Αθήνα πρὶν ἀπὸ τὸ 432 και ἀνέβηκε στην Ἀκρόπολη, βρῆκε τὸν Παρθενῶνα και τὰ ἄλλα ιερά κλειστὰ ἀρκετὰ χρόνια πρὶν τὴ σφράγιση τους ἀπὸ τὸν Θεοδοῖο Β΄²². Πάντως, μέχρι τουλάχιστον τὸ 410, ἡ λατρεία φαίνεται νὰ συνεχιζόταν, γιατί ὁ σοφιστὴς Ἀπρωνιανὸς θὰ στήσει τὸ ἄγαλμα τοῦ ὑπαρχοῦ τοῦ Ἰλλυρικοῦ Ἐρκούλιου δίπλα σὸ ἄγαλμα τῆς

17. SARADI-MENDELLOVICI, ὁ.π., 49, σημ. 17, ὅπου και βιβλιογραφία.

18. FOWDEN, ὁ.π., κυρίως 55, 77.

19. Βλ. FOWDEN, ὁ.π., 64, MULLEN MAC, ὁ.π., 98-99, FAVALE A., *Teofilo d Alessandria* (345-c.412): Scritti, vita e dottrina, Turin 1958.

20. SARADI-MENDELLOVICI, ὁ.π., 49, ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, ὁ.π., 21-22.

21. ΣΩΚΡΑΤΗΣ, *Έκκλησιαστική Ιστορία*, III. 2.

22. Βλ. και KALDELLIS A., *The Christian Parthenon. Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens*, Cambridge University, New York 2009, 33-34, ὅπου διαφορετική ἄποψη και σχολιασμός τοῦ σχετικοῦ χωρίου ἀπὸ τὴ βιογραφία τοῦ Πρόκλου.

προμάχου Ἀθηνᾶς, τιμώντας τον ὡς *πρόμαχο θεσμῶν*²³. Στὰ τέλη τοῦ 5ου μὲ ἀρχῆς τοῦ 6ου αἰῶνα, καὶ ἀφοῦ εἶχε ἤδη προηγηθεῖ μακρὰ περίοδος ἐγκατάλειψης, ἄρχισε ὁ ἐξαγνισμὸς καὶ ἡ μετατροπὴ τῶν ἱερῶν τῆς Ἀθῆνας σὲ χριστιανικοὺς ναοὺς ἢ, σὲ λίγες περιπτώσεις ὅπου ἡ μετατροπὴ δὲν ἦταν πρόσφορη, ἡ ἀνέγερση στὴ θέση τους νέων χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν²⁴.

Στὴν κατηγορία αὐτὴ τῶν ἀρχαίων ναῶν, χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ σημαντικότερου μνημείου τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, τοῦ Παρθενῶνα²⁵ (Εἰκ. 3α, 3β). Ἡ μετατροπὴ του σὲ χριστιανικὴ ἐκκλησία, πιθανόν, τοποθετεῖται στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα ἢ μᾶλλον στὴν περίοδο τοῦ Ἰουστινιανοῦ²⁶. Ὁ ἀρχαῖος ναὸς μετατράπηκε σὲ μία τρίκλιτη βασιλική, μὲ τὶς ἀπαραίτητες γιὰ τὴ χριστιανικὴ λατρεία τροποποιήσεις: Στὰ δυτικὰ, ἡ εἴσοδος τοῦ ὀπισθόναου ἀποτέλεσε τὴν κύρια εἴσοδο στὸ χριστιανικὸ ναὸ καὶ ὁ ὀπισθόναος ἔγινε ὁ νάρθηκας τοῦ ναοῦ. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ πρόναου τοποθετήθηκε ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἐνῶ ἡ διώροφη δωρικὴ κιονοστοιχία τοῦ σηκοῦ ἀξιοποιήθηκε γιὰ τὴ δημιουργία τῶν κλιτῶν καὶ τῶν ὑπερώων τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ. Γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη προσπέλαση στὸ κεντρικὸ κλίτος, ἀφαιρέθηκε ὁ κεντρικὸς κίονας τῆς ἐγκάρσιας κιονοστοιχίας τοῦ ἀρχαίου ναοῦ. Γιὰ τὸν φωτισμὸ τοῦ ναοῦ ἀνοίχθηκαν ἀπὸ τρία παράθυρα σὲ κάθε μακρὰ πλευρὰ τοῦ κτηρίου (Εἰκ. 4). Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ κάθε πλευρὰ τρεῖς λίθοι τῆς ζωφόρου καὶ ἀπολαξεύτηκε στὰ σημεῖα αὐτὰ τὸ ὑπερκείμενο τμήμα τῆς θράνου. Τὰ μετακτιό-

23 ΓΚΙΟΛΕΣ, *Ἡ Ἀθήνα*, 34.

24. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ βασιλικὴ ποὺ κτίσθηκε στὴ θέση τοῦ Ἀσκληπιείου στοὺς νότιους πρόποδες τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ ἀρχαῖος ναὸς στὸ μεγαλύτερο τμήμα του κατεδαφίσθηκε, γιατί οἱ ὑπάρχοντες χώροι δὲν προσαρμόζονταν εὐκόλα στὴ νέα λατρεία. Γιὰ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπιείου, βλ. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ Α., «Χριστιανικὸν Ἀσκληπιεῖον», *ΑΕ* 1915, 52 κ.έ., ΤΡΑΥΛΟΣ Ι., «Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπιείου Ἀθηνῶν», *ΑΕ* 1939-1941, 35 κ.έ.

25. Γιὰ τὴν ἱστορία, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὸν γλυπτὸ διάκοσμο τοῦ Παρθενῶνα βλ. γενικὰ, MICHAELIS A., *Der Parthenon*, Leipzig 1870-1871, ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ Μ., «Κλασικὴ Τέχνη», *ΙΕΕ Γ*², Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1972, 280-283, 297-305, καὶ ἰδίως στὸ συλλογικὸ τόμο *Ὁ Παρθενῶνας καὶ ἡ ἀκτινοβολία του στὰ νεώτερα χρόνια*, ἐκδ. οἶκος «Μέλισσα», Ἀθήνα 1994 (ἐξῆς: Παρθενῶνας), ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὸ γλυπτὸ διάκοσμο. Γιὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ μνημείου σὲ χριστιανικὸ ναὸ καὶ τὶς μετατροπὲς καὶ προσθήκες ποὺ ἔγιναν σ' αὐτὸ βλ. ΚΟΡΡΕΣ Μ., «Ὁ Παρθενῶνας ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ μέχρι τὸν 19ο αἰῶνα», *Παρθενῶνας*, 146 κ.έ., ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, ὁ.π., 45-56, ΚΑΛΔΕΛΛΙΣ, ὁ.π., 23 κ.έ.

26. ΓΚΙΟΛΕΣ, *Ἡ Ἀθήνα*, 56.

νια διαστήματα της περιστασης φράχθηκαν με τοίχους, ώστε τὸ ὑπαίθριο περὶ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ νὰ ἀποτελέσει εἶδος περιμετρικοῦ αἰθρίου γιὰ τὸ χριστιανικὸ ναό. Ἡ μετατροπὴ τοῦ Παρθενῶνα σὲ χριστιανικὸ ναὸ ἀσφαλῶς ἀπέτελεσε θετικὸ καὶ ἴσως πλεόν, μετὰ τὴν κατάργησιν τῆς ἀρχαίας λατρείας, τὸ μοναδικὸ παράγοντα διατήρησής του μέχρι καὶ τῆς μεγάλης καταστροφῆς τοῦ 1687, πὸν προκάλεσε ὁ βομβαρδισμὸς τῶν Ἐνετῶν ὑπὸ τὸν Μοροζίνι²⁷.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι μεγάλο μέρος τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ Παρθενῶνα παρέμενε καὶ κοσμοῦσε καὶ τὸν χριστιανικὸ Παρθενῶνα, μὲ θέματα καθαρὰ παγανιστικά. Συγκεκριμένα: Ἡ ἰωνικὴ ζωφόρος μὲ τὴν πομπὴ τῶν Παναθηναίων, μεγάλο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος πάνω ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, μὲ θέμα τὴ γέννησιν τῆς Ἀθηνᾶς, τὸ δυτικὸ πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδον στοῦ ναοῦ (Εἰκ. 5), μὲ τὴν ἔριδαν Ἀθηνᾶς καὶ Ποσειδῶνα, καὶ ἡ δωρικὴ ζωφόρος τῆς περιστασης μὲ σκηνὲς στὶς μετόπες ἀπὸ τὴν Γιγαντομαχίαν, τὴν Ἀμαζονομαχίαν, τὸν Τρωϊκὸ πόλεμον καὶ τὴ μάχην Κενταύρων καὶ Λαπιθῶν.

Ἔχει ἀπὸ παλιὰ διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη, καὶ ἐπαναλαμβάνεται καὶ σήμερ²⁸, ὅτι ἡ ἐκτεταμένη ἀπολάξευσις τοῦ ἔξοργου γλυπτοῦ μέρους τῶν μετοπῶν τῆς ἀνατολικῆς, δυτικῆς καὶ βόρειας πλευρᾶς, καθὼς καὶ ἡ ἀφαίρεσις τῶν μεσαίων ἐναέτιων γλυπτῶν τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνα ἐγίναν ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς μὲ τρόπο συστηματικὸν καὶ βίαιον, λόγῳ τοῦ παγανιστικοῦ περιεχομένου τους²⁹. Ἡ μὴ ἀπολάξευσις μᾶς μετόπης (ἀριθμ. XXXII) τῆς βόρειας πλευρᾶς καὶ ὅλων τῶν μετοπῶν τῆς νότιας πλευρᾶς δημιούργησε ἀμηχανία στοὺς μελετητὰς τοῦ μνημείου καὶ ἐρμηνεύθηκε ὡς «παρερμηνεία», ἀπόδοσις

27. ΚΟΡΡΕΣ, ὁ.π., 147, 155. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μεγάλη καταστροφὴ τοῦ Παρθενῶνα εἶχε συντελεσθεῖ κατὰ τὸν 3ο αἰῶνα καὶ ἔχει ἀποδοθεῖ, κατὰ τὴν ἐπικρατέστερην ἄποψιν, στὴν ἐπίθεσιν τῶν Ἑρούλων (267).

28. Βλ. ΚΟΡΡΕΣ, ὁ.π., 147, ΒΟΥΡΑΣ ΧΗ., «The Restitution Works on the Acropolis Monuments», ΗΤΤΧΕΝΣ ΚΗΡ., *The Parthenon Marbles*, London-New York, 111.

29. ΡΑΧΝΙΚΕΡ Σ., *Parthenonstudien*, Augsburg/Wien 1928, 48 κ.ἑξ. Ὁ Prachniker, ἀφοῦ ἀντιζητεῖ τὴν θέσιν τοῦ Michaelis ὅτι μία συστηματικὴ καταστροφὴ τοῦ Παρθενῶνα, καὶ μάλιστα ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς, δὲν τεκμηριώνεται καὶ ὅτι ἡ ἀπολάξευσις ἴσως νὰ ὀφείλεται στοὺς Τούρκους, ὅταν ὁ Παρθενῶνας ἐγίνε τζαμί, διατυπώνει τὴν θέσιν (πὸν ἀσφαλῶς παραμένει ὑπόθεσις) ὅτι μία τόσο συστηματικὴ καὶ βίαιη καταστροφὴ τῶν γλυπτῶν μόνο τὴν περίοδον πὸν στοῦ μνημείου ἐγίναν σημαντικὰς ἐργασίας, ὅταν δηλαδὴ αὐτὸ μετατράπηκε σὲ χριστιανικὸ ναό, δικαιολογεῖται. Θεωρεῖ μᾶλλον ἀπίθανον οἱ καταστροφὰς νὰ ἐγίναν ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1458), λόγῳ τῶν μικρῶν ἀλλαγῶν πὸν ἔλαβαν χώρα κατὰ τὴν μετατροπὴν τοῦ μνημείου σὲ μουσουλμανικὸ τέμενος.

δηλαδή νέου (χριστιανικού) περιεχομένου σ' αυτές³⁰. Συγκεκριμένα υποστηρίχθηκε από τον G. Rodenwaldt ότι η μετόπη XXXII δὲν ἀπολαξεύτηκε, γιατί ἡ ὅλη γλυπτὴ σύνθεση εὐκόλα ὀδηγοῦσε σὲ μία χριστιανικὴ ἐρμηνεία τοῦ θέματος, καὶ μάλιστα στὴν ἀπεικόνιση τῆς σκηνῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ³¹.

Ὅσο ὅμως «γοητευτικὴ» καὶ ἂν ἀκούγεται ἡ ἄποψη αὐτή, μία γενίκευσή της θὰ στηριζόταν σὲ ἀρκετὰ ἀδύναμα ἐπιχειρήματα καὶ θὰ προσέκρουε σὲ σημαντικὰ ἐρωτήματα: Γιατί δὲν ἀπολαξεύτηκαν καὶ οἱ μετόπες τῆς νότιας πλευρᾶς, παρὰ τὴν ἐξίσου παγανιστικὴ θεματογραφία τους; Τὸ ἐπιχείρημα τοῦ C. Prachniker³² ὅτι ἡ νότια πλευρὰ τοῦ Παρθενῶνα ἦταν ἀθέατη στοὺς πιστοὺς, ὅταν ὁ ἀρχαῖος ναὸς μετατράπηκε σὲ ἐκκλησία, ἔχει θεωρηθεῖ ἀδύναμο³³. Ἐλαβαν μήπως καὶ αὐτὲς χριστιανικὴ «ἐρμηνεία»; Καὶ γιατί δὲν συνέβη τὸ ἴδιο μὲ καμία ἄλλη μετόπη τῆς βόρειας, ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς πλευρᾶς; Γιατί διατηρήθηκε ἀκέραιος, οὔτε κἂν μὲ τὴ χάραξη τοῦ σταυροῦ πρὸς ἐξαγνισμό ὅπως συνηθιζόταν³⁴, ὁ ὑπόλοιπος γλυπτὸς παγανιστικὸς διάκοσμος στὰ δύο ἀετώματα καὶ τὴν ἰωνικὴ ζωφόρο, πού περιέτρεχε καὶ τὸν χριστιανικὸ ναό; Οἱ λόγοι τῆς μὴ ἀπολάξευσης τῶν τμημάτων αὐτῶν παραμένουν ἐπιστημονικὰ ἀνεξήγητοι καὶ μόνο ὑποθετικὲς ἐρμηνεῖες μποροῦν νὰ δοθοῦν³⁵.

Ἡ ἀπολάξευση ἢ ἀφαίρεση ὀρισμένων τμημάτων τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ Παρθενῶνα, ἀκόμη καὶ ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἔγιναν κατὰ τὴ μετατροπὴ του σὲ χριστιανικὸ ναό, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συνδεθοῦν μὲ τὸ καταστρεπτικὸ μένος τῶν Χριστιανῶν κατὰ τῶν ἔργων τέχνης τῆς ἀρχαίας θρησκείας, γιατί τότε θὰ κατέστρεφαν ὅλο τὸ γλυπτὸ διάκοσμο τοῦ μνημείου, ἐφ' ὅσον ὅλος εἶχε παγανιστικὸ περιεχόμενο. Ὅπως πολὺ πειστικὰ ἔδειξε ὁ Ἄ. Δεληβορριάς, ἡ ἀπολάξευση πὸν παρατηρεῖται σὲ ἀρκετὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα, πού φέρουν ταυτό-

30. PRACHNIKER C., *Parthenonstudien*, ὁ.π. RODENWALDT G., «*Interpretatio Christiana*», *Archäologischer Anzeiger* 48 (1933), 401-405. ΚΟΡΡΕΣ, ὁ.π., 147, ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ, *Interpretatio*, 120, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ Παρθενῶνα. Μορφή καὶ περιεχόμενο», *Παρθενῶνας*, 119.

31. RODENWALDT, ὁ.π.

32. PRACHNIKER, ὁ.π.

33. RODENWALDT, ὁ.π., ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ, *Interpretatio*, 120.

34. Γὰ τὸ θέμα βλ. ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ, *Interpretatio*, 107 κ.έ. Γὰ τὴ χάραξη τοῦ σταυροῦ πρὸς καθαγιασμὸ ἀρχαίων ἱερῶν βλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τὸν βίον τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ*, PG 46, 913D-916B.

35. ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ, *Interpretatio*, 120, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Παρθενῶνας*, ὁ.π., ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, ὁ.π., 53-56.

χρονα χαραγμένο και τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ γιὰ ἐξαγνισμό, δὲν θὰ πρέπει νὰ συνδέεται μὲ πρόθεση καταστροφῆς ἐκ μέρους τῶν Χριστιανῶν, ἀλλὰ μὲ κάποια μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ ἢ ἄλλου εἴδους χρῆση τους. Διαφορετικά, ἐὰν ἤθελαν νὰ τὰ καταστρέψουν, δὲν θὰ τὰ ἐξάγνιζαν. Μετὰ τὴ χάραξη τοῦ σταυροῦ, τὰ ἀγάλματα μποροῦσαν νὰ ἔχουν χρησικτὸ ἢ καὶ ἱερὸ ἀκόμη χαρακτῆρα³⁶. Συνεπῶς, χωρὶς αὐστηρὰ ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση παραμένουν ἀκόμη ὁ ὑποτιθέμενος χρόνος, οἱ λόγοι καὶ οἱ συνθήκες, κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔγινε ἡ μερική ἀπολάξευση τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ Παρθενῶνα³⁷.

Ἀνάλογες ἐπισημάνσεις εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν καὶ γιὰ ἄλλους ἀρχαίους ναοὺς τῆς Ἀθήνας ποὺ μετατράπηκαν σὲ ἐκκλησίες πρὸς τὸ τέλος τοῦ βου ἢ καὶ τὸν 7ο αἰῶνα, ὅπως τὸ Ἐρέχθειο³⁸ (Εἰκ. 6) καὶ τὸ ναὸ τοῦ Ἡφαίστου, τὸ γνωστὸ Θησεῖο³⁹ (Εἰκ. 7). Στὰ μνημεῖα αὐτά, διατηρήθηκε ὅλος ὁ γλυπτός τους διάκοσμος καὶ ὡς χριστιανικοὶ ναοὶ ἐλάχιστα διέφεραν ἐξωτερικὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ μορφή τους. Ἔτσι εἰσάγεται στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτούσια ἡ κλασικὴ μορφή, ὄχι ὡς μίμηση, δηλαδὴ ὡς κλασικισμός, ὅπως αἰῶνες μετὰ στὴ δυτικὴ Ἀναγέννηση καὶ τὸν Νεοκλασικισμό, ἀλλὰ ὡς στοιχεῖο ζωντανό, ἐνταγμένο σὲ μία παράδοση μὲ συνέχεια.

Ἔχουμε τὴν ἄποψη ὅτι ἡ διαφύλαξη τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου καί, ἐν γένει, τῆς κλασικῆς μορφῆς στὸν χριστιανικὸ Παρθενῶνα καὶ τοὺς ἄλλους ἀρχαίους ναοὺς, ποὺ μετατράπηκαν σὲ χριστιανικοὺς, ἔγινε γιὰ λόγους αἰσθητικῆς. Οἱ Χριστιανοὶ τὰ διεφύλαξαν ὡς σημαντικὰ ἔργα τέχνης.

36. ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ, *Interpretatio*, 117 κ.έ.

37. Ἀμηχανία γιὰ τὸ χρόνο καὶ τὰ αἷτια τῆς ἀπολάξευσης, καθὼς καὶ ἀποδέσμευση ἀπὸ τὴν ἐπαναλαμβανόμενη θεωρία τῆς καταστροφῆς τῶν γλυπτῶν ἀπὸ τοὺς πρώτους Χριστιανούς (μερική καταστροφή ἀποδίδεται καὶ στὴ φωτιά τοῦ 3ου αἰ., ἀλλὰ καὶ στοὺς Λατίνους κυρίαρχους τῆς Ἀθήνας μετὰ τὸ 1204), ἔχει διατυπωθεῖ καὶ στὴν πρόσφατη διεθνή βιβλιογραφία, ὅπως, BEARD M., *The Parthenon*, Harvard University Press 2002, 57, JEKINS I. D., *The Parthenon sculptures*, Harvard University 2007, 23, KALDELLIS, ὁ.π., 42.

38. Γιὰ τὸ χριστιανικὸ Ἐρέχθειο βλ. PATON J. M., *The Erechtheum*, Cambridge, Mass. ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ., *EMME A'*, 43, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος*, AE 1929, 168-172, ΚΟΡΡΕΣ, ὁ.π., 150. ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ Ι., *Τὸ φράγμα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος στοὺς παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1999, 168. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, 61-66.

39. Γιὰ τὸ χριστιανικὸ Θησεῖο βλ. ΟΡΑΝΑΝΔΟΣ Α., «Ἐργασίαι ἀναστηλώσεως βυζαντινῶν μνημείων», *ABME B'* (1936), 203-216. DINSMOOR W., «Observations on the Hephaisteion», *Hesperia: Supplement V*, American School of Classical Studies at Athens, 1941, 6-15. ΤΡΑΥΛΟΣ Ι., «Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου», *AE* 1953-1954, 310 καὶ 316. ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ, ὁ.π., ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, ὁ.π., 56-61.

Είναι γνωστό ότι οι βασικές αρχές της αρχαίας αισθητικής είχαν γίνει απόλυτα αποδεκτές από τους Μεγάλους Πατέρες της Έκκλησίας του 4ου και 5ου αιώνα, και μάλιστα τους Καππαδόκες⁴⁰. Ο Μ. Βασίλειος υιοθετεί την κλασική αντίληψη ότι το αισθητό κάλλος έγκειται στη συμμετρία και άρμονία των μερών ενός όλου με την κατάλληλη προσθήκη του χρώματος⁴¹. Τα ίδια αισθητικά κριτήρια επαναλαμβάνουν και άλλοι Πατέρες, όπως ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης⁴² και ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος⁴³.

Παράλληλα, γνωρίζουμε από τις πηγές ότι συχνά και εκ μέρους του κράτους και εκ μέρους της Έκκλησίας αναγνωριζόταν ή αισθητική αξία των μνημείων της αρχαίας θρησκείας. Έτσι, για παράδειγμα, σε διάταγμα του έτους 382 των αυτοκρατόρων Γρατιανού, Βαλεντιανού και Θεοδοσίου αναφέρεται ότι παγανιστικός ναός στη Μεσοποταμία θα παρέμενε ανοικτός, ώστε το κοινό να μπορεί να απολαμβάνει την αισθητική των αγαλμάτων που εκτίθενταν. Σε διάταγμα επίσης του 399, οι αυτοκράτορες Αρκάδιος και Θεοδόσιος προστάζουν να διασώζεται ο διάκοσμος των δημόσιων οικοδομημάτων, ενώ άλλο διάταγμα των ίδιων αυτοκρατόρων απαγόρευε την καταστροφή των ναών που ήταν άδαιοι από εἰδωλα και, μόνο εάν τελούνταν ακόμη θυσίες στο χώρο, επέτρεπε την καταστροφή των εἰδώλων που υπήρχαν εκεί⁴⁴. Ο 58ος κανόνας της Συνόδου της Καρθαγένης (401) προτρέπει τους αυτοκράτορες να διατάζουν την καταστροφή των εἰδώλων στην Αφρική. Οί αρχαίοι ναοί έπρεπε να καταστρέφο-

40. Βλ. ένδεικτικά ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥΑΓΓ., «Ἡ αισθητική τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν», *Ἐφημέριος* 20 (1971), 54-57, 94-96, 142-144, 206-208, 271-273, 309-312. ΣΤΟΥΦΗ - ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ Ι., «Αισθητικές ἀντιλήψεις τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων (Μ. Βασίλειος, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Γρηγόριος ὁ Νύσσης)», *ΙΓ' Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Ἀθήνα 1993, *Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις ἀνακοινώσεων*, 57. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Ἀπὸ τὸ ἀισθητὸ στὸ νοητὸ κάλλος (Μία προσέγγιση στὴν ἀισθητικὴ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης)», *ΙΓ' Διεθνὲς Συνέδριο Πατερικῆς Θεολογίας*, Ἀθήνα 27-29 Σεπτ. 1994. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Οἱ περὶ τέχνης καὶ κάλλους ἀντιλήψεις τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ ἡ ἀισθητικὴ τῆς βυζαντινῆς τέχνης», *ΕΕΘΣΠΙΑ*, ΛΗ' (2003), 547 κ.έ., ΑΓΓΕΛΗΣ Δ., *Αἰσθητικὴ Βυζαντινῆ. Ἡ ἔννοια τοῦ κάλλους στὸν Μέγα Βασίλειο*, Ἀθήνα 2004 (σποραδικά).

41. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον Γ'*, 10, PG 29, 76D-77A, *Ἐρμηνεία εἰς Ἡσαΐαν* 5, 173, PG 30, 409A.

42. ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Περὶ ψυχῆς καὶ Ἀναστάσεως λόγος*, PG 45, 197D.

43. ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ, *Λόγος ΛΗ'*, *Εἰς τὰ Θεοφάνια, ἡγουν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος*, PG 36, 321B.

44. SARADI- MENDELOVICI, *ὁ.π.*, 51.

νται, αλλά μόνο εάν είχαν μείνει χωρίς διάκοσμο⁴⁵. Διάταξη επίσης του έτους 365, που εκδόθηκε από τους αυτοκράτορες Ουαλεντιανό και Ουάλεντα αποδεικνύει ότι σε όρισμένες περιπτώσεις οι Χριστιανοί αναμειγνύονταν ενεργά στη διάσωση αρχαίων ναών⁴⁶.

Δείγμα της αναγνώρισης της αισθητικής αξίας των αρχαίων έργων τέχνης αποτελεί και η μεταφορά αγαλμάτων από την Αθήνα και άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας από τον Μ. Κωνσταντίνο στην Κωνσταντινούπολη, για να κοσμήσουν πλατείες και άλλους δημόσιους ή ιδιωτικούς χώρους⁴⁷. Κατά τον Ευσέβιο, «Ἐπληροῦτο δὲ διόλου πᾶσα ἡ βασιλέως ἐπώνυμος πόλις τῶν κατὰ πᾶν ἔθνος ἐντέχνους χαλκοῦ φιλοκαλίαις ἀφιερωμένων»⁴⁸. Ἀγάλματα μεταφέρθηκαν στην πρωτεύουσα και ἐπὶ βασιλείας Κωνσταντίου Β΄, Ουαλεντιανού και Θεοδοσίου Β΄. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἦταν αὐθεντικά ἀπτικά ἢ ἑλληνιστικά. Ἀνάμεσα τους και τὸ χρυσελεφάντινο ἄγαλμα τοῦ Δία ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία, πού μεταφέρθηκε, κατὰ πάσα πιθανότητα ἐπὶ Θεοδοσίου Β΄, μετὰ τὴν κατάργηση τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων (394). Πιθανότατα τὸ 465 μὲ 470 μεταφέρθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη και τὸ χάλκινο ἄγαλμα τῆς Προμάχου Ἀθηνᾶς και στήθηκε μπροστὰ στὸ ἀνακαινισμένο κτήριο τῆς συγκλήτου στὸ Φόρουμ τοῦ Κωνσταντίνου⁴⁹. Ἀλλὰ και τὸν 6ο αἰῶνα, ὁ Ἰουστινιανὸς διέταξε τὸν στρατηγὸ Ναρσῆ νὰ καταστρέψει ἀρχαίους ναοὺς στὴν Αἴγυπτο και νὰ στείλει τὰ ἀγάλματα στὴν Κωνσταντινούπολη⁵⁰.

Ὁ C. Mango, σὲ γνωστὸ ἄρθρό του, ὅπου ἐξετάζει τὴ στάση τῶν βυζαντινῶν ἀπέναντι στὸ ἀρχαῖο ἄγαλμα, ἐκφράζει τὴν κατάπληξή του γιὰ τὸ μεγάλο ἀριθμὸ ἀρχαίων ἀγαλμάτων πού κοσμοῦσαν τὴν πρωτεύουσα. Ἐρμήνευσε τὸ φαινόμενο ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς μὴ σταθερῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς ἐκ μέρους τῶν πρώτων βυζαντινῶν αυτοκρατόρων, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἀκόμη τὰ ἀγάλμα-

45. ΡΑΛΛΗ Γ. Α. και ΠΟΤΛΗ Μ., *Σύνταγμα τῶν θεῶν και ἱερῶν Κανόνων*, Ἀθήνησιν 1853, 462: «...και οἱ ναοὶ αὐτῶν οἱ ἐν τοῖς ἀγροῖς και ἀποκεκρυμμένοι τόποις χωρὶς τινος εὐκοσμίας καθεστῶτες παντὶ τρόπῳ κελυσθῶσι καταστραφῆναι».

46. SARADI- MENDELOVICI, ὁ.π., 52.

47. Γιὰ τὸ θέμα βλ. MANGO C., «Antique Statuary and the Byzantine Beholder», *DOP* 17 (1963), 55-75, MATHEW D., *Byzantine Aesthetics*, London 1963, 73. SARADI- MENDELOVICI, ὁ.π., 50-51.

48. ΕΥΣΕΒΙΟΣ, *Vita Constantini*, III, 54, PG 20, 1117B.

49. ΓΚΙΟΛΕΣ, *Ἡ Ἀθήνα*, 33-34.

50. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Ἐπερ τῶν πολέμων[de bello persiko]*, I, 19. 37. HAURY J., *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, I, Lipsiae MCMV, 106.

τα είχαν λατρευτικό χαρακτήρα. Αναμφίβολα όμως η πρακτική αυτή δηλώνει αποδοχή και αναγνώριση της αισθητικής αξίας της αρχαίας γλυπτικής και τα αρχαία αγάλματα, που κοσμοῦσαν δημόσιους χώρους, γίνονται αντικείμενο παρατήρησης και θαυμασμού του συνόλου του πληθυσμού της πρωτεύουσας, ακόμη και των λαϊκότερων τάξεων⁵¹. Αυτό ἀσφαλῶς συνεπάγεται μία λαϊκή ἐξοικείωση και διαρκή ἐπαφή με τὴν ἀρχαία τέχνη.

Εἶναι ἐπομένως φανερό ὅτι, κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες ἀλλὰ και τοὺς ἐπόμενους, οἱ Βυζαντινοὶ συνυπάρχουν με τὰ ἔργα τῆς ἀρχαιότητας, τῆς ὁποίας οἱ βασικὲς αισθητικὲς ἀρχές εἶναι ἀποδεκτὲς και ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Λειτουργοῦνται συχνὰ σὲ ναοὺς πού ἦταν ἀρχαία ἱερὰ και διατηροῦσαν τὸν παγανιστικὸ διάκοσμό τους, εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ θαυμάζουν τὰ ἀγάλματα στὶς πλατεῖες τῶν μεγάλων πόλεων και κυρίως τῆς Κωνσταντινούπολης, οἱ λόγιοι και οἱ καλλιτέχνες μελετοῦσαν και ἀντέγραφαν εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῆς ἀρχαιότητας. Νὰ γιατί ποτὲ δὲ χάθηκε στὸ Βυζάντιο ἡ διαλεκτικὴ σχέση με τὴν ἀρχαία παράδοση, ἀπὸ τὴν ὁποία συχνὰ ἡ βυζαντινὴ τέχνη δεχόταν ἐπιρροές, πού τὶς ἀφομοίωσε δημιουργικὰ και ἀνανεωνόταν.

Ἐπίδραση τῆς ἀρχαίας διακοσμητικῆς διαπιστώνεται και στὴν παλαιοχριστιανικὴ γλυπτικὴ. Στοιχεῖα τῆς κλασικῆς μορφολογίας υἱοθετοῦνται σὲ χριστιανικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως π.χ. σὲ θωράκιο ἀπὸ τὴ βασιλικὴ πού κτίστηκε στὸ Ἀσκληπιεῖο στὴν Ἀθήνα (Εἰκ. 8)⁵², σὲ ἐπιστύλιο τοῦ χριστιανικοῦ Παρθενῶνα⁵³ και σὲ ἐπίθημα ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴ ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας, πού ἐκτίθεται σήμερα στὸ Βυζαντινὸ και Χριστιανικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν (Εἰκ. 9)⁵⁴.

Στὴ βυζαντινὴ ναοδομία, ἔχουν ἐπισημανθεῖ γεωμετρικὲς οἰκοδομικὲς χαράξεις (Εἰκ. 10), στὶς ὁποῖες τηροῦνται ἀρμονικὲς ἀναλογίες, γεγονός πού δη-

51. Ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὁ C. Mango: «...whereas the common folk of Byzantium did not read Homer and Pindar, everyone –the butcher, the candlemaker, and the lower-class saint-read and did look at the statues.», MANGO, ὁ.π., 55 κ.έ.

52. ΤΡΑΥΛΟΣ Ι., «Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπιείου Ἀθηνῶν», ΑΕ 1939-1941, 50-51, εἰκ. 12 και 14.

53. Πρόκειται γιὰ καμπύλο ἐπιστύλιο πού κοσμοῦσε πιθανὸν ἐσωτερικὰ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος τοῦ χριστιανικοῦ Παρθενῶνα. Βλ. ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ Μ., *Γλυπτὰ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1999, 42, ἀρμ. 34. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς υἱοθετήθηκε γιὰ τὸ γλυπτὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ θέμα με ἔντονα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας τέχνης.

54. ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, ὁ.π., 53, ἀριθμ. 56.

λώνει τη συνέχεια μιᾶς ὑψηλῆς ποιότητας γνώσεων ἀρχιτεκτονικῆς καὶ οἰκοδομικῆς στὸ Βυζάντιο⁵⁵. Σὲ ὀρισμένους βυζαντινοὺς ναοὺς ἀποδείχθηκε ὅτι στίς ὄψεις τους ἰσχύουν καὶ μορφικές, καθαρὰ δηλαδή αἰσθητικὲς ἀρμονικὲς χαράξεις, ἀναλογία «χρυσῆς τομῆς» (Εἰκ. 11)⁵⁶. Στὴν Ἀθήνα, ἡ Γοργοεπήκοος ἢ Μικρὴ Μητρόπολη κοσμεῖται ἐξωτερικὰ, μὲ τὴ μορφὴ ζωφόρου, ἀπὸ μεγάλο ἀριθμὸ ἀνάγλυφων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς πόλης, μερικὰ «ἐξαγνισμένα» μὲ τὴ λάξευση τοῦ σταυροῦ (Εἰκ. 12)⁵⁷.

Βασικὲς ἀρχές τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἐπίσης ζωγραφικῆς, ὅπως ἡ κυριαρχία τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς στίς συνθέσεις καὶ ὁ ρόλος τῆς γραμμῆς, χαρακτηρίζουν καὶ τὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ μιλοῦν γιὰ τὴν τέχνη τους μὲ ὄρους καὶ κριτήρια ποῦ κυριολεκτοῦν στὴν ἀρχαία τέχνη. Ἐνῶ, ὅπως γνωρίζουμε, ἡ βυζαντινὴ τέχνη δὲν εἶναι νατουραλιστικὴ, οἱ ἴδιοι οἱ Βυζαντινοὶ δὲν τὴν βλέπουν καθόλου ἀλληγορικὰ ἢ συμβολικὰ, ὅπως μερικὲς φορὲς αὐτὴ σήμερα ἐρμηνεύεται, ἀλλὰ ὡς ἄκρως «νατουραλιστικὴ», ποῦ ἀποτυπώνει δηλαδή παραστατικὰ καὶ ζωντανὰ τὴν πραγματικότητα, καὶ ὡς συνέχεια τῆς καλλιτεχνικῆς παράδοσης τοῦ Φειδία, τοῦ Ἀπελλῆ καὶ τοῦ Ζεύξη⁵⁸. Ἔτσι ὁ ἱερός Φώτιος στὴν 17ῃ ὁμιλία του, ποῦ ἐκφωνήθηκε τὸ 867 στὴν Ἁγία Σοφία, πιθανότατα στὰ ἐγκαίνια τῆς ψηφιδωτῆς παράστασης τῆς Βρεφοκρατούσας Θεοτόκου στὴν ἀψίδα τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 13), ἀναφέρει ὅτι «... ἡ ζωγράφος τέχνη οὕτως ἀκριβῶς εἰς φύσιν τὴν μίμησιν ἔσθησε.»⁵⁹. Ὁ αὐτοκράτορας Λέων ὁ VI, σχολιάζοντας τὴν ψηφιδωτὴ παράσταση τοῦ Χριστοῦ στὸν

55. Βλ. MUTSOPOULOS N., «Harmonische Bauschnitte in der Kirchen vom typ Kreuzförmigen innenbaus in Griechischen Kernland», *BZ* 55(1962), 274-291, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐκκλησίαι τῆς Καστοριάς, 9ος-11ος αἰῶνας*, Θεσσαλονίκη 1992, 476-481. Γιὰ τὴ χρῆση μαθηματικῶν ἀναλογιῶν καὶ τῆς γεωμετρίας στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τέχνη βλ. ἐπίσης, MATHEW, *Aesthetics*, 23-37. KORAC V., «La Geometrie des architectes byzantins», *ΔΧΑΕ Κ'* (1998-1999), 99-104.

56. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ ΓΡ., «Παρατηρήσεις στίς ὄψεις τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῶν Ἀθηνῶν», *Δέκατο Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, ΧΑΕ, Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις εἰσηγήσεων καὶ ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 1995, 68. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Harmonious sketches outside Byzantine churches in Greece», *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London 21-26 August 2006, Volume III, Abstracts of Communications*, 316-317.

57. Ὁ ἔντονος κλασικισμὸς τῆς μορφῆς καὶ τοῦ διακόσμου τοῦ μνημείου ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὴν περίοδο τῆς ἀρχιερατείας τοῦ λογίου μητροπολίτη Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτη (χειροτονήθηκε τὸ 1182). Ὑπῆρξε ὁ τελευταῖος ὀρθόδοξος μητροπολίτης Ἀθηνῶν ποῦ ἐγκατέλειψε τὴν πόλη μὲ τὴν ἔναρξη τῆς Φραγκοκρατίας τὸ 1204, γιὰ νὰ μὴ δηλώσει ὑποταγὴ στὴν παπικὴ Ἐκκλησία.

58. MANGO, *ὁ.π.*, 65.

τροῦλλο τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Καυλέα (891-901) στὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ, λέγει ὅτι δὲν μοιάζει νὰ εἶναι ἔργο τέχνης, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς ποὺ γιὰ μία στιγμή σταμάτησε νὰ διδάσκει καὶ ἡ σιγὴ ἔχει ἀπλωθεῖ στὰ χεῖλη του⁶⁰. Ὁ Νικηφόρος Χοῦμνος, λόγιος στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀνδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, προτρέπει τοὺς συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς του νὰ ἔχουν ὡς πρότυπα τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ ζωγράφοι ἔχουν ὡς πρότυπα στὴν τέχνη τους τὰ ἔργα τοῦ Λύσιππου καὶ τοῦ Ἀπελλῆ καὶ ὅποιουδήποτε ἄλλου θὰ ἀπέδιδε «ζώσας εἰκόνας καὶ πνοῆς μόνης καὶ κινήσεως ἀπολειπομένας»⁶¹.

Ἐπὶ τὸν ἀρχαῖο μορφὴς τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας, ὅπως ὁ ἄγγελος ἀπὸ τὴν περίφημη εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὴ μονὴ Σινᾶ (Εἰκ. 14)⁶², ὁ Ἰωάννης ἀπὸ τὴ Σταύρωση τῆς μονῆς Δαφνίου (Εἰκ. 15)⁶³ ἢ οἱ παρθένες ἀπὸ τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὸ Πρωτάτο, ἔργο τοῦ Πανσέληνου (Εἰκ. 16)⁶⁴, ποὺ παραπέμπουν σὲ ἀρχαῖα κλασικὰ καὶ ἑλληνιστικὰ ἔργα (Εἰκ. 17, 18).

Ἔτσι οἱ Βυζαντινοί, κυρίως μέσῳ τῶν βυζαντινῶν «ἀναγεννήσεων», ποὺ ἀσφαλῶς δὲν ἔχουν σχέση μετὰ τὴ δυτικὴ Ἀναγέννηση, ἀποδεικνύονται οἱ οὐσιαστικοὶ συνεχιστὲς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παράδοσης, ὄχι τόσο σὲ ἐπίπεδο μορφῶν καὶ ἀντιγραφῆς τύπων ἀλλὰ σὲ ἐπίπεδο βασικῶν ἀρχῶν καὶ πνεύματος. Εἶχε γράψει ὁ ἀείμνηστος Παναγιώτης Μιχαηλῆς πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια: «Καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης τὸ εἶχαν παρεξηγήσει οἱ Ρωμαῖοι πρῶτοι καὶ μαζί τους ἡ Ἀναγέννηση καὶ οἱ νεοκλασικοί. Ἀντίθετα οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν οἱ κατ' εὐθεῖαν κληρονόμοι του...»⁶⁵. Ἐπισημάνσεις ποὺ διαρκῶς ἐπιβεβαιώνονται.

59. ΛΑΟΥΡΔΑΣ Β., *Φωτίου Ὁμιλία. Ἐκδοσὴ κειμένου, εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια*, Θεσσαλονίκη 1959 [Ἑλληνικά, Παράρτημα ἀρ. 12], 164-172.

60. Λέοντος τοῦ Σοφοῦ *πανηγυρικοὶ (sic) λόγοι*, ἔκδ. Ἀκάκιος Ἱερομόναχος, Ἀθήναι 1868, 245.

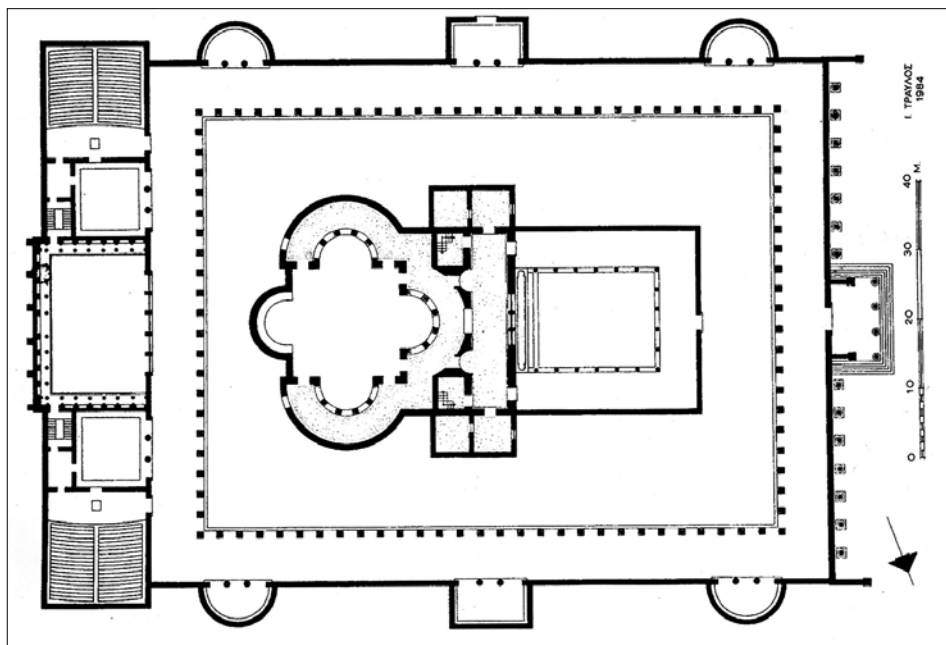
61. ΧΟΥΜΝΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ, *Περὶ λόγων κρίσεως...*, BOISSONADE I., *Anecdota graeca*, III, Paris 1831, 357: «ἔστι γὰρ παντὸς καὶ πρὸς τὰ ἐκείνων (τῶν ἀρχαίων συγγραφέων) βουλομένους ἡμᾶς ὄραν σπουδάσματα ... τρόπον γε τὸν ἴσον ὡσπερ οἱ τὰς εἰκόνας καὶ τὰς μορφὰς γράφοντες πρὸς πίνακας καὶ τύπους τοὺς πάλοι Λυσιππου τινὸς καὶ Ἀπελλοῦ καὶ εἰ τίς ἕτερος, κατ' ἐκείνους ζώσας εἰκόνας καὶ πνοῆς μόνης καὶ κινήσεως ἀπολειπομένας, ἦν μορφῶν καὶ γράφων».

62. Σινᾶ. *Οἱ θησαυροὶ τῆς Μονῆς*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1990, 160, εἰκ. 29.

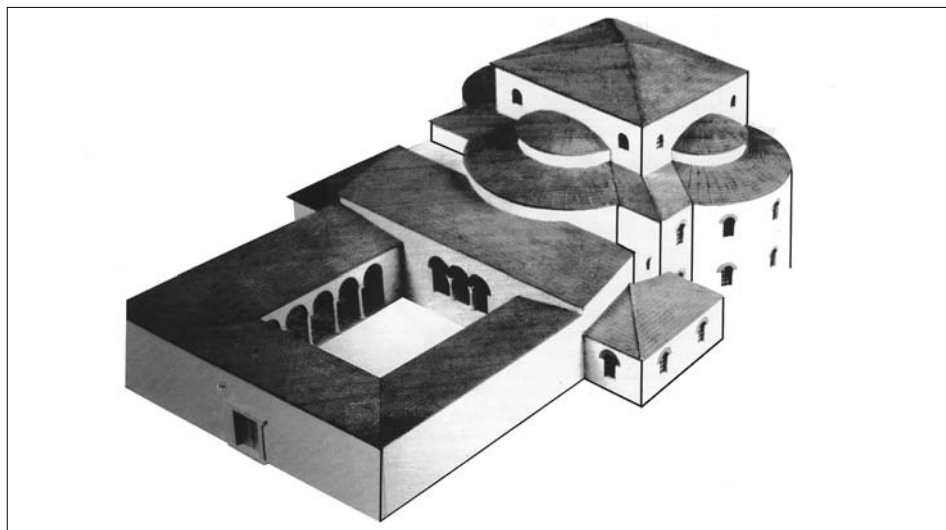
63. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ Ν., *Βυζαντινὰ ψηφιδωτὰ [Ἑλληνικὴ Τέχνη]*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1994, 133, εἰκ. 116, 135, εἰκ. 118.

64. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ Μ. -ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες, [Ἑλληνικὴ Τέχνη]*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1994, 128-129, εἰκ. 105 καὶ 106.

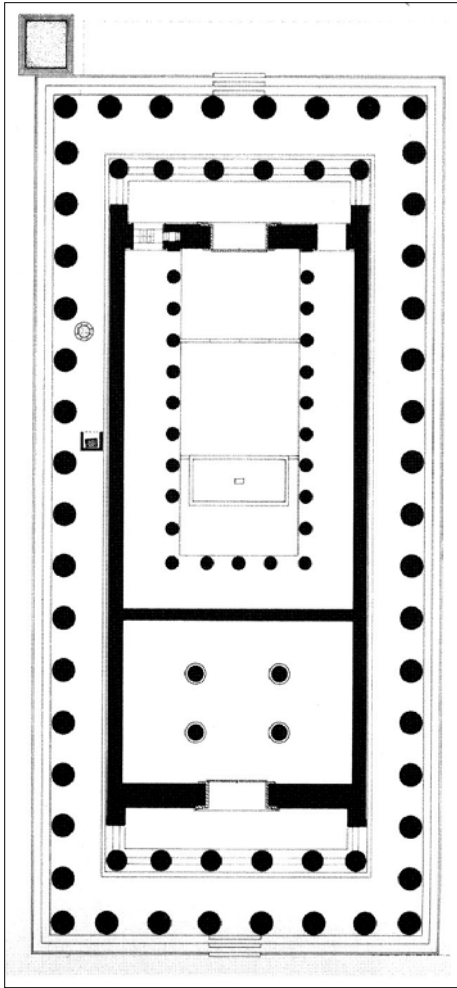
65. ΜΙΧΕΛΗΣ Π., *Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης*, Ἀθήναι 1946, 18.

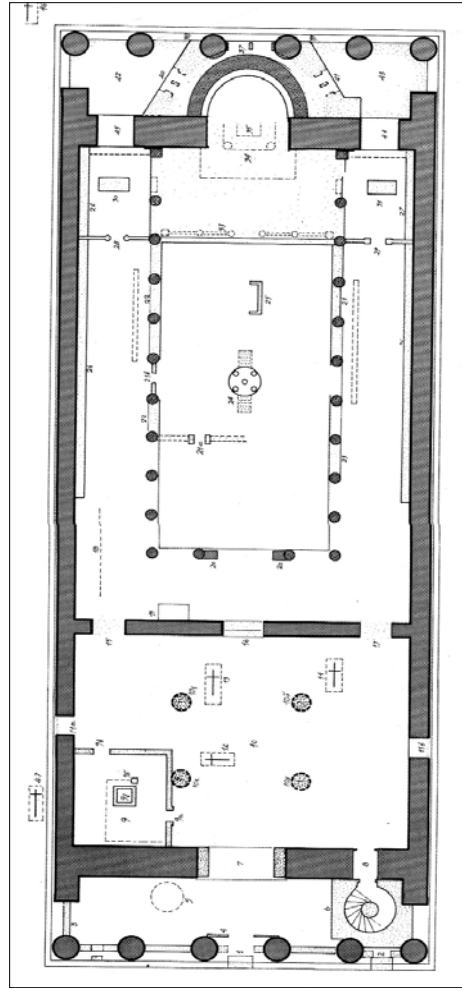
ΕΙΚΟΝΑ 1: Αθήνα. Ο τετράαπογχος χριστιανικός ναός στην αυλή της Βιβλιοθήκης του Άνδριανού.

ΕΙΚΟΝΑ 2: Αθήνα. Ο τετράαπογχος ναός στην αυλή της Βιβλιοθήκης του Άνδριανού (άναπαράσταση).

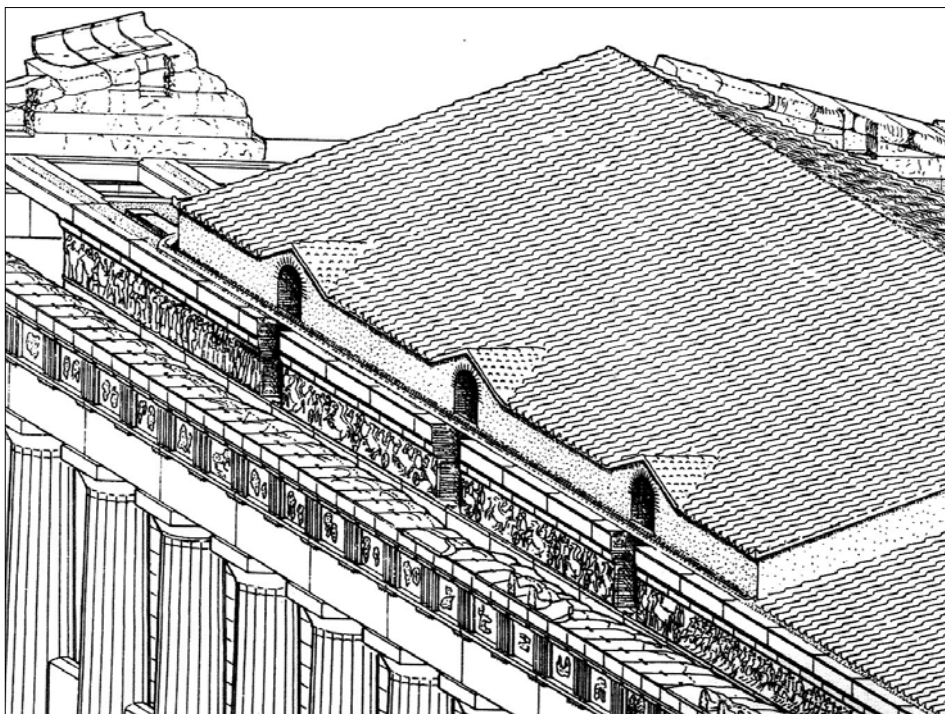

α) Ό κλασικός

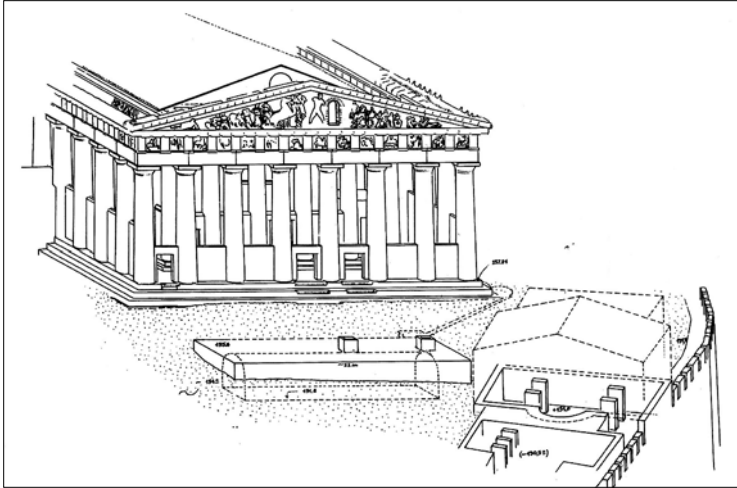

β) Ό χριστιανικός

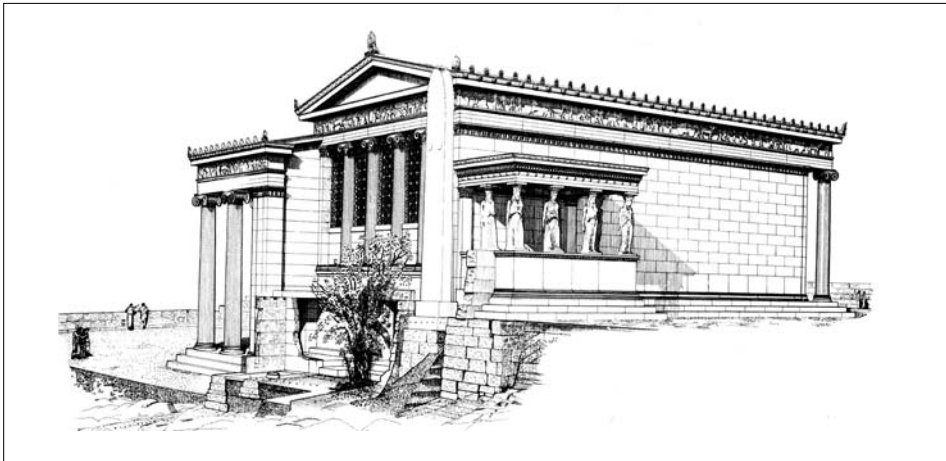
ΕΙΚΟΝΑ 3: Ό Παρθενώνας.

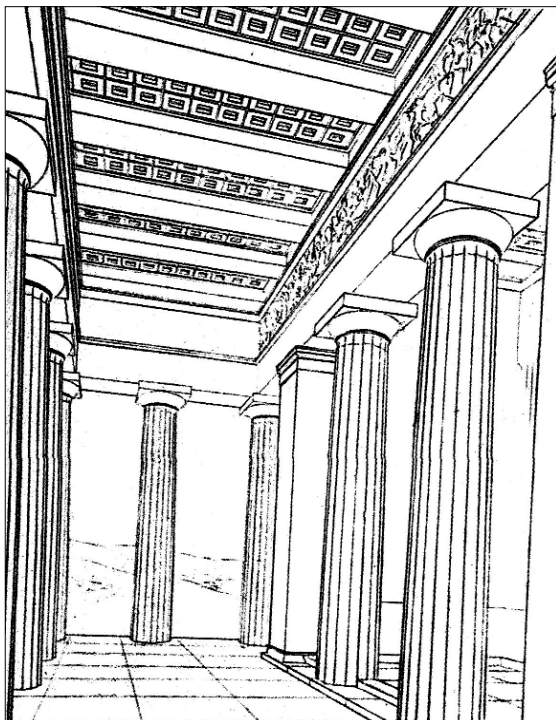
ΕΙΚΟΝΑ 4: Χριστιανικός Παρθενώνας. Τὰ παράθυρα πὸν ἀνοίχθησαν.

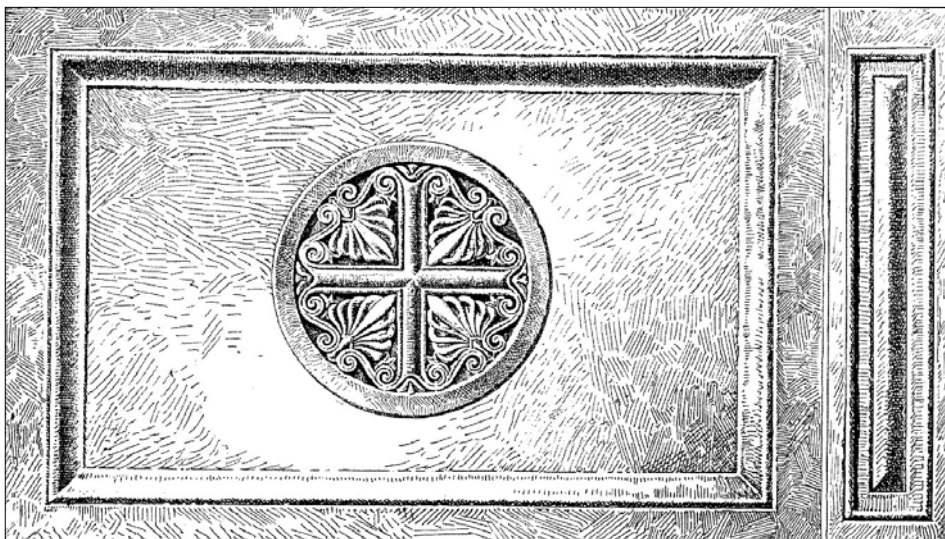
ΕΙΚΟΝΑ 5:
Χριστιανικός
Παρθενώνας.
Ἡ δυτική ὄψη
κατὰ τὴν
παλαιοχριστι-
ανική περίοδο.

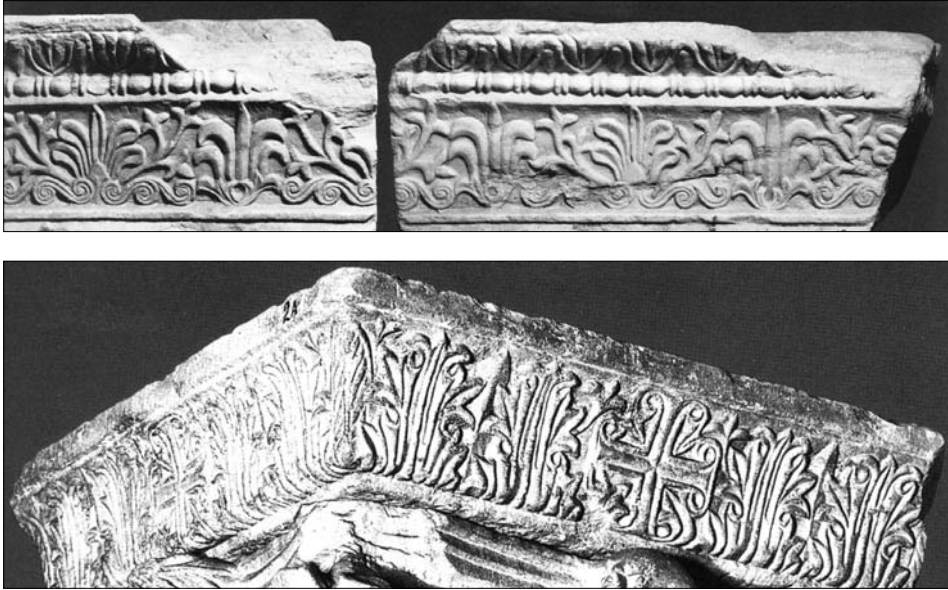
ΕΙΚΟΝΑ 6: Τὸ Ἐρέχθειο ὡς Χριστιανικός ναός.

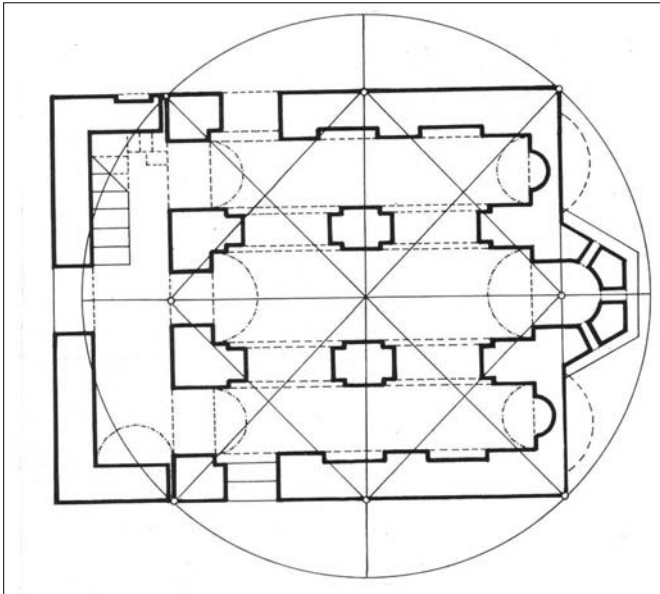
ΕΙΚΟΝΑ 7: Χριστιανικό Θησείο. Δυτική είσοδος και η ζωφόρος με παράσταση Κενταυρομαχίας.

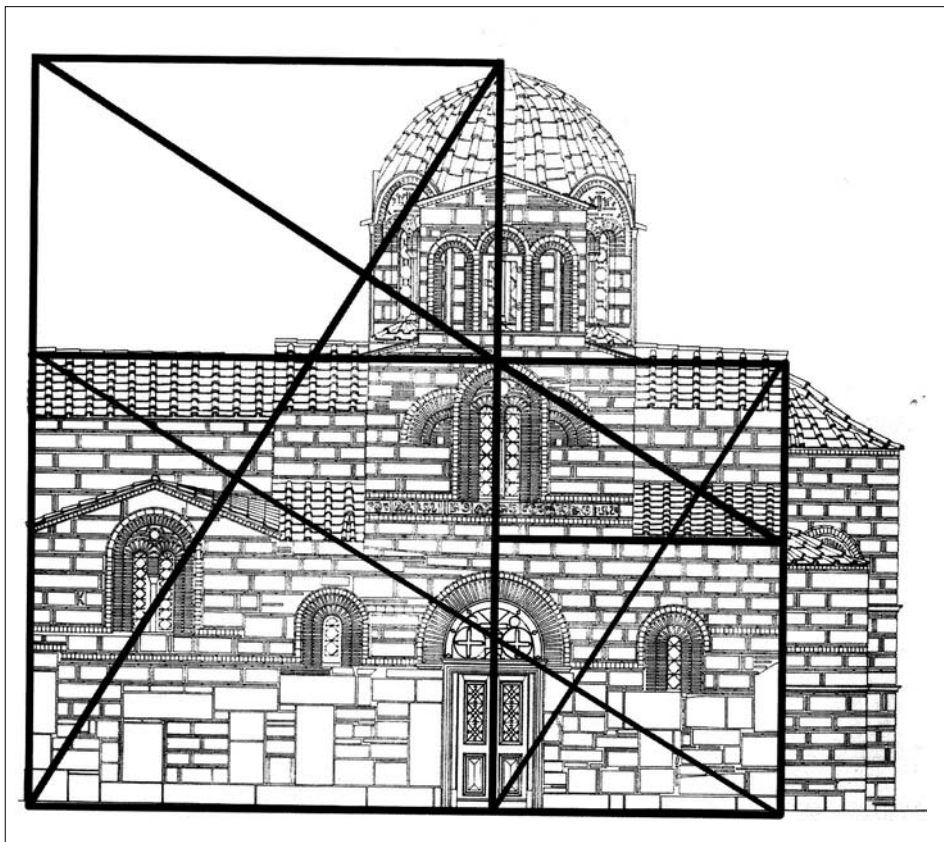
ΕΙΚΟΝΑ 8: Αθήνα. Θωράκιο του φράγματος του ιερού βήματος από το Χριστιανικό Άσκληπιείο.

ΕΙΚΟΝΑ 9: Ἀθήνα. Ἐπάνω: ἐπιστύλιο ἢ ζοσμήτης ἀπὸ τὸν Χριστιανικὸ Παρθενῶνα. Κάτω: Ἐπίθημα ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκῆ ἀγορά.

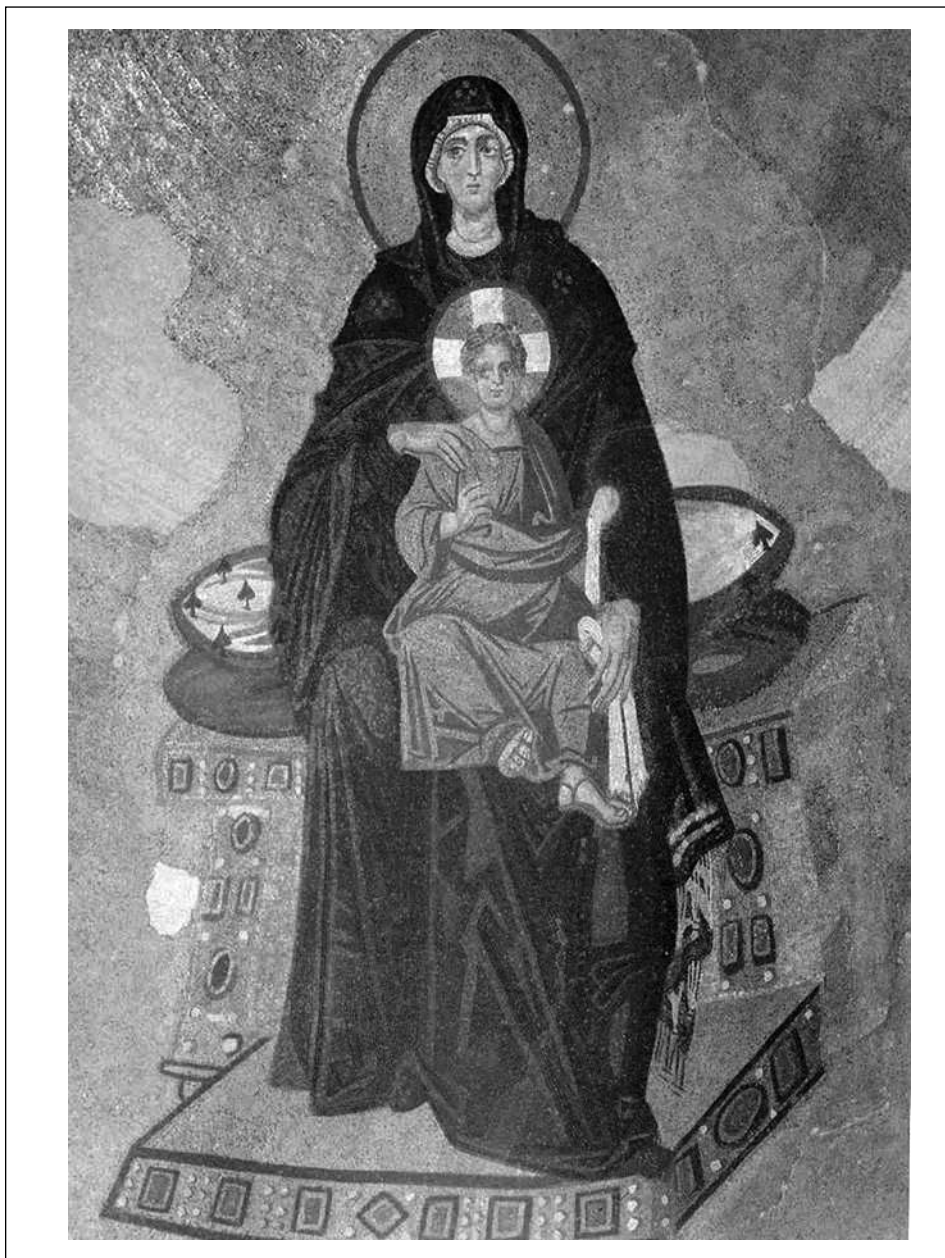
ΕΙΚΟΝΑ 10:
Καστοριά.
Ἅγιος Στέφανος.
Οἰκοδομικὲς χαράξεις
στὴν κάτοψη τοῦ ναοῦ.

ΕΙΚΟΝΑ 11: Ἀθήνα. Ἅγιοι Θεόδωροι. Αἰσθητικὲς χαράξεις στὴ νότια ὄψη.

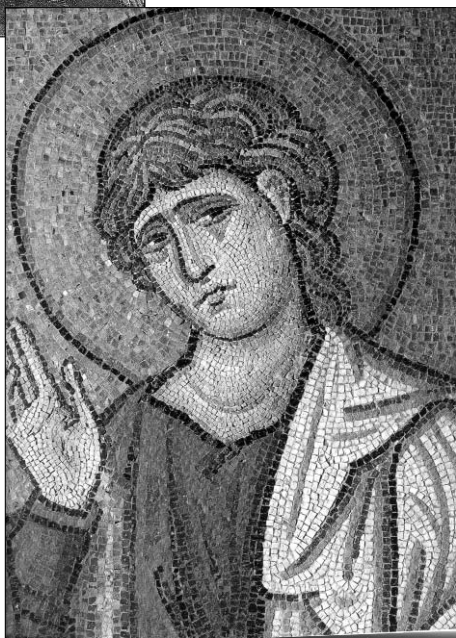
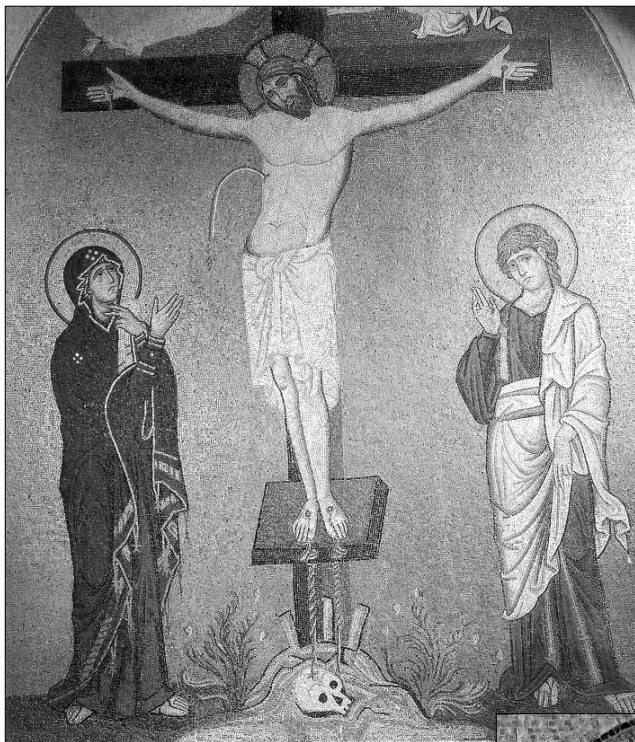
ΕΙΚΟΝΑ 12: Άθήνα. Ό ναός τής Παναγίας Γοργοεπηκόου.

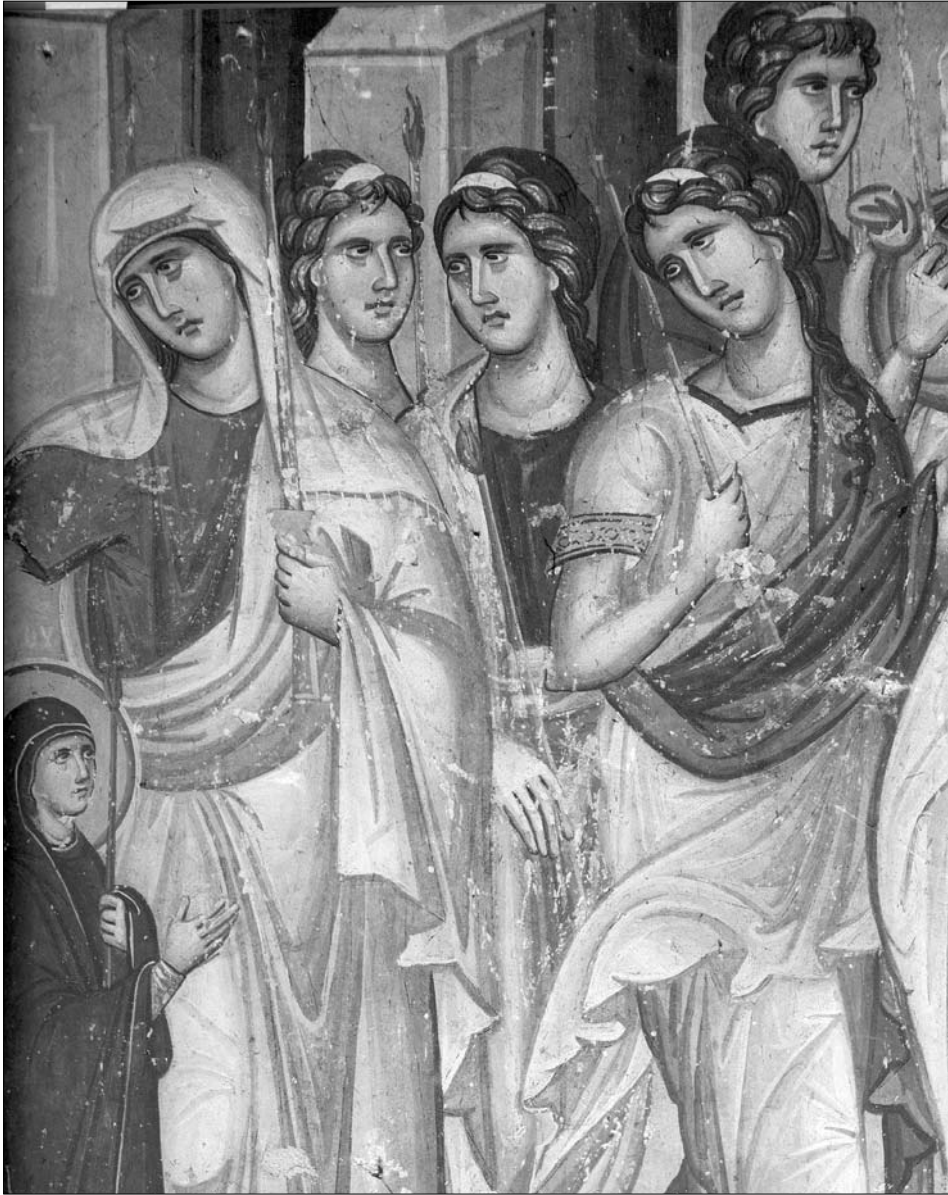
ΕΙΚΟΝΑ 13: Κωνσταντινούπολη. Ἁγία Σοφία. Ψηφιδωτὸ ἀψίδας.

ΕΙΚΟΝΑ 14: Σινᾶ. Φορητὴ εἰκόνα. Εὐαγγελισμὸς (12ος αἰ.).

ΕΙΚΟΝΑ 15: Μονὴ Δαφνίου. Ἡ Σταύρωση.

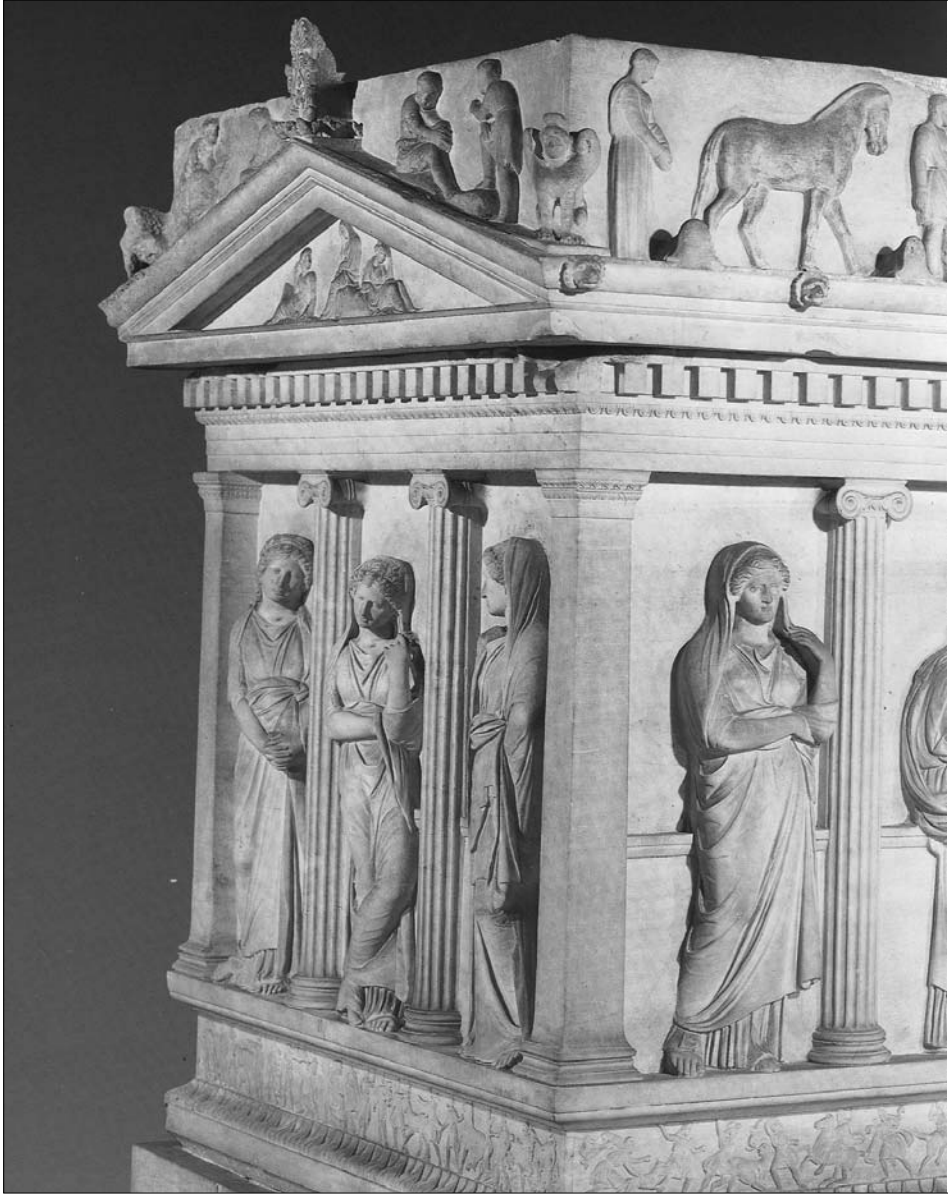
ΕΙΚΟΝΑ 16: Άγιον Όρος. Προπάτο. Τὰ Εισόδια τῆς Θεοτόκου (λεπτομέρεια). Πανσέληνος.

ΕΙΚΟΝΑ 17Α: Ὁ Ἀπόλλων τοῦ «Belvedere» (330-320 π.Χ.).

ΕΙΚΟΝΑ 17Β: Ἡ Νίκη τῆς Σαμοθράκης (150-125 π.Χ.).

ΕΙΚΟΝΑ 18: Κωνσταντινούπολη. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἡ σαρκοφάγος τῶν «Θρηνοδῶν» (π. 355 π.Χ., λεπτομέρεια).